

ובהערה כהנא מביא דוגמאות לביאור המילה הרוסית באמצעות מאמר שלם במקום התרגום המדויק. למשל:

адресь – שם האיש אשר לו שלוח דבר-מה ומקום מושבו
[במקום אדריסא, כתבת]
аккуратность – עשות כל דבר בעתו כמשפט [במקום] דיוק, דיקנות,
דקדוק, צמצום]
депеша – שְׁמַע נְשָׂא בקוֹי-הַבּוֹק [במקום] דיפישא, טילגרמא, אגרת
[עפה]

וכהנא מסיים את הקדמתו במילים:

את המלים והדיבורים לא מצאתי נחוץ לציין – כמו שרגילים בעלי-מלוניס
אצלנו לעשות – בסימנים שונים לומר שאלו קדמו ומקורם עוד במקרא
והללו מאוחרים הם ומדברי רז"ל, או מתקופה יותר מאוחרת, מוצאם;
שהרי אין מלון זה בעיקרא, כאמור, אלא שמושי, ולא ספר מדעי בשביל
למדנים. מלון רוסי-עברי בשביל האסכולא [=בית הספר] והמשפחה הנהו,
וכל מה שקנתה הלשון העברית באיזו תקופה שהיא, כל מה שרגיל אדם
מישראל להשתמש בו בכתבו עברית – כל זה הוא חלק מחלקי מלונו וראוי
הוא להכנס בו.

בשנת תרע"א נדפסה בקייב "מהדורה שניה מתוקנת" של מילון זה. העימוד לא
נשתנה, אבל "נעבדו ונסדרו בדפוס מחדש כמה וכמה עמודים שלמים", והמחבר
מוסיף:

בתקונים אלו שמנו את לבנו לשכלל את העבודה משני פנים: מצד **הלשונות**
הנרדפים, שיהיו בידי המשתמש במלון זה כל המלים המצויות בעברית
להגדרת אותו הערך, ומצד **הפראזיאולוגיא** – נתנו הרבה פראזות ופתגמים,
אם רק יש לאותה פראזה או לאותו פתגם ביטוי מיוחד [...] כי עלינו לזכר
תמיד את הכלל שאין שום לשון נקנית בתיבות בודדות אלא בדיבורים
שלמים.

תרס"ח-תשי"ט (1908-1959)

אליעזר בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה

"מלון הלשון העברית הישנה והחדשה" של בן-יהודה, בן שישה-עשר הכרכים
(ונוסף להם כרך "המבוא הגדול"), החל להופיע בשנת 1908 בברלין, בהוצאת
המילונים המפורסמת "לנגשייד", וכרכיו האחרונים ראו אור בירושלים בשנת
1959 – שלושים ושבע שנים לאחר פטירתו של בן-יהודה וחמישים ואחת שנים

Langenscheidtsche Verlagsbuchhandlung

Berlin-Schöneberg

(Prof. G. Langenscheidt)

Bahnstraße 29/30.

In Lieferungen erscheint:

Thesaurus der hebräischen Sprache

von

E. Ben Jehouda.

Ein Wörterbuch der ganzen hebräischen Sprache, in solchem Umfange das erste Werk auf diesem Gebiete überhaupt und ein hervorragendes Hilfsmittel nach dem übereinstimmenden Urteil bedeutender Fachgelehrter, denen das Material vorlag.

Umfang des Werkes.

Das vollständige Werk wird 12 Bände von durchschnittlich 600 Seiten umfassen. Es erscheint in 150 Lieferungen von je 48—52 Seiten Umfang.

Erscheinungsweise.

Vorerst wird almonatlich eine Lieferung erscheinen, so daß der erste Band mit dem Ende dieses Jahres fertig vorliegen dürfte. In den darauffolgenden Jahren wird die Herausgabe eine gewisse Beschleunigung erfahren. Das ganze Werk wird etwa 1914 fertiggestellt sein.

Bezugsbedingungen.

Jede Lieferung kostet 1.70 M. Der Preis für jeden Band geheftet beträgt 20 M.; Doppelbände (Umfang 1200 Seiten) in Halbfranz gebunden kosten 45 M.

Wer Gelegenheit hatte, sich mit der Geschichte der Hebräer, der hebräischen Sprache und Literatur zu beschäftigen, hat es bitter empfinden müssen, daß ein umfassendes Wörterbuch des Hebräischen, ein lückenloses Verzeichnis aller Sprachschätze aus allen Gebieten der Literatur (also aus Religion, Gesetzeswissenschaft, Geschichte, Poesie usw.) bisher gänzlich fehlte.

Wohl hat die hebräische Sprache schon berufene Bearbeiter gefunden, wohl hat ein tüchtiger Zug in den Bestrebungen der Neuzeit die Forscher bereits über das Gebiet des engen alttestamentlichen Sprachkreises hinausgeführt, — aber ein umfassendes Werk, das die hebräische Sprache von den Wurzeln aus bis in ihre letzten, feinsten Verästelungen verfolgt und ausführlich behandelt, besaßen wir noch nicht. Erst jetzt ist es uns in dem Thesaurus des Ben Jehouda geworden.

וּפִיעַ כְּחֻבְרוֹת:

מִלּוֹן הַלְשׁוֹן הָעִבְרִית

הַיְשֵׁבָה וְהַמְבַרְשָׁה

הַבְּרִי

אֶלְעֶזֶר בֶּן־יְהוֹדָה

מִירוּשָׁלַם.

מִלּוֹן הַלְשׁוֹן הָעִבְרִית לְאֶלְעֶזֶר בֶּן־יְהוֹדָה הֵנוּ לְפִי תְבִנּוֹ וּלְפִי כְמוֹתוֹ הָרֵאשׁוֹן בְּמִקְצוֹעַ הוּא; חֲבוּר שְׁלֵם וְשִׁשְׁכָלֵל, הַנְחוּץ לְלִמּוּד הַסְפָרוֹת הָעִבְרִית מִתְקוּפֵה הַתִּנְיָךְ עַד הַיָּמִים הָאַחֲרוֹנִים וְהַדְרוּשׁ גַּם לְכָל אֱלֹהֵי הַרְצוּיָם לְלַמֵּד עַל בּוֹרֵיהֶם אֵת לְשׁוֹן הָעִבְרִית וְהַתְפַּחְחוּתָהּ. הַמִּלּוֹן הוּא נִמְסָר לְבִקְרָת בְּיַד הַכְּתוּבִים וּמוֹמַחִים טְצוּיִים וְחֲשׁוּבִים בְּמִקְצוֹעַ הַבְּלִשְׁמַת הָעִבְרִית, וְכֵלֵם הוֹדוּ עֲלָיו פֶּה אֶחָד, שְׁלֵא יִהְיֶה כְּטַעַמֵּל הַזֶּה בְּסָפְרוֹת הָעִבְרִית.

כָּל הַמִּלּוֹן יוֹהֵה בֵּן יִיגָּ נֶגְלָה (נְטוּת הַמִּלּוֹן) הַכְרֵךְ; הוּפֵעַ יוֹפִיעַ בַּטָּא וְחַמְשֵׁים חִבְרוֹת, כְּרֻכִים, שֵׁשׁ טָאוֹת עִמּוֹד, בְּנֹת טִיחַ עַד נִיב עִמּוֹד הַחוּבְרָה.

בְּתַחֲלָה הוּפִיעַ חוּבְרַת לְחַדֵּשׁ, אוֹצֵן סִמְכָּשָׁה וְהַכְרֵךְ הָרֵאשׁוֹן יֵצֵא לְאוֹר עוֹד בְּסוֹף הַשָּׁנָה הַזֹּאת. כְּשֵׁנִים הַבָּאוֹת תּוֹפִיעֵינָה הַחוּבְרֹת לְעֵתִים יָקָר כְּחֻפּוֹת, וְהַחְבוּר בְּלוֹ וְגַמֵּר קְרוֹב לְשָׁנָה 1914.

מִמּוֹד הַחוּבְרַת טָרַק וְשִׁבְעִים תְּנָאֵי בְּתִיבָה (1.70); מִמּוֹד כָּל קְרָךְ עִשְׂרִים טָרַק; כָּל כְּרַךְ כְּפוּל (בֵּן אֶלֶף וְטָאִתִּים עִמּוֹד) מִכְרַךְ הַדָּר יַעֲלֶה בְּחַטְשָׁה וְאַרְבַּעִים טָרַק. אֵלֶּה שְׁעִסְקוּ בְּדִבְרֵימֵי הַתּוֹרָה, בְּלִשְׁוֹנָם וּבְסָפְרוֹתָם, הַרְגִישׁוּ כְּלִי סִפְקֵי אֵת הַחֲסָרוֹן הַגָּדוֹל בְּמִלּוֹן הַכּוֹלֵל בְּקִרְבוֹ אֵת כָּל מִכְטֵי הַשֶּׁפֶה מִכָּל מִקְצוּעוֹת וּמְכַל תְּקוּפֹת הַסְפָרוֹת הָעִבְרִית, (מִהַסְפָרוֹת הַדּוֹרוֹת הַתְּלַמִּידִית, מִסָּפְרוֹת הַמְשַׁפְּטִים וּבְרִידֵימִים, מִהַשִּׁירָה וְכוּ).

הֵן אִמְנֵם טָא נִמְצָאוּ לְלִשְׁוֹן הָעִבְרִית כָּכֵל תְּקוּפוֹתֶיהָ עוֹבְרִים מוֹמַדִים, וּבְשֵׁנִים הָאַחֲרוֹנוֹת

לאחר תחילת פרסומו.³² מילונו של בן־יהודה הוא החיבור הלקסיקוגרפי המקיף ביותר בתולדות המילונות העברית החדשה.

בעריכתו, בתוכנו ובהיקפו מילון בן־יהודה – כבר בשש מחברותיה הראשונות של מהדורא קמא שלו מן השנים תרס"א–תרס"ב (נובמבר 1900–אוגוסט 1902; מחברות א–ד) והשנים תרס"ה–תרס"ו (יולי–דצמבר 1905; מחברות ה–ו) – שונה מאוד מן "האוצר" של רש"י פיין. מילון בן־יהודה הוא המילון העברי–עברי הראשון, כמדומני, שאינו ערוך על פי השורשים.³³ אין הוא מביא שמות פרטיים. אשר למילים הארמיות ושאר המילים ממוצא זר שבספרות התלמוד והמדרש, חל שינוי גדול בגישתו של בן־יהודה בין מהדורא קמא של מילונו למהדורא בתרא שלו משנת 1908 ואילך. במהדורא קמא יש שפע עצום של מילים זרות, ואילו במהדורא בתרא הללו כמעט נעלמו, אולי מתוך רצון לייחד להן כרך לעצמו – מה שלא נסתייע בסופו של דבר. אף היקף חומר העדויות שבמילון בן־יהודה גדול פי שניים ויותר מן המצוי ב"האוצר".

מן הבחינה הכרונולוגית חומר העדויות שבמילון בן־יהודה – אף בכרכים שנערכו בידי אחרים, לאחר מות בן־יהודה בחנוכה תרפ"ג (1922), ובעיקר בידי טורסיני – מגיע עד שנת 1892, היא שנת מותו של המשורר הנערץ על בן־יהודה, יהודה ליב גורדון (יל"ג). בכך מילון בן־יהודה משקף בעיקר את אוצר המילים של ספרות ההשכלה העברית שבאירופה, ורק מעט את לשונו של דור תחיית הלשון בארץ ישראל – בעיקר את חידושיו של בן־יהודה עצמו.³⁴

כאמור, שבעה־עשר כרכיו של "מלון הלשון העברית הישנה והחדשה" הוצאתם לאור נמשכה חמישים שנה ויותר (1908–1959). בחייו זכה בן־יהודה לראות רק את חמשת כרכיו הראשונים של המילון. שאר הכרכים ראו אור לאחר מותו. חמשת הכרכים הללו יצאו קונטרסים קונטרסים בהוצאת "לנגנשייד" בברלין. הכרך הראשון (12 קונטרסים) נשלם בשנת 1908; הכרך השני (12 קונטרסים) בשנת 1910; הכרך השלישי (12 קונטרסים) בשנת 1912; הכרך הרביעי (10 קונטרסים) בשנת 1913; הכרך החמישי (11 קונטרסים) בשנת 1914, זמן קצר לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה.

32. ר' מאמרי "פרקים בתולדות המילונות העברית החדשה – מאמר שני: מילון בן־יהודה", לשונו נד (תש"ן), עמ' 311–323. בסקירה הנוכחית השתמשתי שימוש נרחב במאמר זה.

33. מילון עברי–לועזי שאינו ערוך על פי שורשי המילים ראה אור כבר בשנת 1835: מאיר נתיב והוא ספר השרשים העברי, רוססיי [?!], אשכנזי [...] מאת יהודה ליב ב"ר דובער גערמייזא, ב' חלקים, וילנה 1835.

34. חידושי המילים של בן־יהודה על פי מילונו נאספו בידי ראובן סיוון ופורסמו בחוברת לעצמה: "חידושי המילים של אליעזר בן־יהודה לפי מילונו", לשונו לעם יב (תשכ"א), קונטרס ב–ג; ומילואים להם: שם יח (תשכ"ז), קונטרס א, עמ' 31–32.

על פי התכנית המקורית היה המילון אמור להיות בן שנים-עשר כרכים של כ-600 עמודים בכל כרך, או 150 קונטרסים של 48-52 עמודים, והוצאתו הייתה צריכה להסתיים בשנת 1914. היקף המילון נאמד אפוא לכתחילה בין 7200 ל-7800 עמודים. בסופו של דבר יצא המילון בשישה-עשר כרכים – ונוסף עליהם כרך "המבוא הגדול" – ובהם 7945 עמודים בסך הכול. בן-יהודה ועורכיו המאוחרים של המילון לא סטו אפוא סטייה גדולה מן התכנית המקורית, וזה מקרה נדיר בתולדותיהם של מילונים מדעיים מרובי כרכים, שהוצאתם נמשכת שנים הרבה והיקפם תופח הרבה מעבר לתכניתם המקורית.

אשר למשך הוצאת מילון בן-יהודה, התחזית המקורית הייתה רחוקה מלהתגשם. בקונטרסי הכרך הראשון נאמר שהמילון יושלם בשנת 1914. בקונטרסי הכרך השני נדחתה השלמתו לשנת 1915, ובקונטרסי הכרך השלישי – לשנת 1916. מלחמת העולם קטעה את המשך הוצאת המילון. בימי המלחמה נאלץ בן-יהודה לעזוב את ארץ ישראל לארצות-הברית, והוא חזר לארץ רק בשנת 1919. עד יומו האחרון ממש – אור ליום כ"ז בכסלו תרפ"ג (16 בדצמבר 1922) שקד על חיבור המילון. הוא הספיק להכין לדפוס את הכרך השישי והשלים את כתיבתו של הכרך השביעי. שני הכרכים הללו ראו אור בשנים 1925-1926 – אף הם בהוצאת "לנגנשייד". ושוב חלה הפסקה בהוצאת המילון. החומר שהשאיר בן-יהודה, מאמצע האות נו"ן ואילך, הצריך עריכה, וזו נמסרה למלומד משה צבי סגל. הוא ערך את הכרך השמיני, שיצא בברלין בשנת 1929, ואת הכרך התשיעי, שאמנם רשום בשער "שנת י"ג להצהרת בלפור" – דהיינו שנת 1930 – אבל לאמתו של דבר לא נדפס באותה השנה. הוצאתו לאור נתעכבה בשל עליית הנאצים לשלטון, ולאחר מאמצים רבים הועברו אימהותיו מגרמניה לארץ ישראל, והוא ראה אור רק בשנת 1939 – ראשון לכרכי המילון שנדפסו בארץ.

גאולה באה למילון בן-יהודה משקיבל עליו פרופ' נפתלי הרץ טורטשינר (לימים טור-סיני),³⁵ נשיא ועד הלשון העברית, להביא את הוצאתו לידי גמר. לשם כך נדרשו לו עשרים שנה; במהלך ראו אור שמונת כרכיו האחרונים של המילון, שהם מחצית כרכי המילון. תחילה הוציא טור-סיני בשנת 1940 את כרך "המבוא הגדול", שהותיר בן-יהודה בכתב יד. מבוא זה, המשתרע על פני 300 עמודים, יחיד הוא במינו בתולדות המילונות העברית, ובו מציע בן-יהודה את השקפתו הבלשנית בדבר התפתחות השפה העברית ואת גישתו הלקסיקוגרפית לתיאור אוצר מיליה בראייה היסטורית.

בשנת 1944 ראה אור הכרך העשירי, בשנת 1945 הכרך האחד-עשר, ובשנת 1946 הכרך השנים-עשר. נראה היה שבקצב זה עומדת הוצאתו של המילון

35. ר' קורות חייו במאמר הראשון שבסדרת מאמריו "אנשי הלשון", יקינתון 207 (מרס 2006), עמ' יג-יד; 208 (אפריל 2006), עמ' כא.

להסתיים בשנת 1950. אלא שהמאורעות ערב מלחמת השחרור ולאחריה עיכבו עיכוב נוסף את השלמת המילון. הכרך השלושה-עשר ראה אור בשנת 1951; הכרך הארבעה-עשר בשנת 1953; שני כרכיו האחרונים – החמישה-עשר והשישה-עשר – יצאו בשנת 1959, חמישים ואחת שנים לאחר צאת הכרך הראשון. בכך נשלם סוף סוף – בזכותו של פרופ' טור-סיני, נשיאה הראשון של האקדמיה ללשון העברית, ועוזריו – המפעל המילוני הגדול ביותר בלשון העברית במחצית הראשונה של המאה העשרים ומפעלו המדעי הגדול ביותר של בריהודה.

בן-יהודה העיד על עצמו כי לכתחילה לא התכוון כלל למילון מדעי אלא למילון שימושי קטן, לצורכיהם של דוברי העברית בדור הראשון של תחיית הלשון העברית בדיבור פה :

ועלי להודות, כי למלאכת מלון אמתי להלשון העברית, לא הייתי מוכן כלל, לא מפאת ידיעותי המדעיות בחכמת הלשון, ואף לא מפאת נטיתי הרוחנית [...] החכמה הלשונית לא היתה מקצוע חביב עלי [...] ולא מפני תשוקה לחבר מלון רציתי לעשות זאת, אלא מפני שראיתי צרך גמור בזה להדבור בעברית. אשר על כן היה בדעתי לחבר ספר קטן, שיוכל להיות לסיוע מעשי למי שרוצה לדבר עברית [...] בימים ההם עוד לא היה לי מִשְׁגַּר ברור מה מלאכה כזו דרשת מבעליה, עוד לא ראיתי מדות המפעל, לא חשבתי כמה זמן וכמה עבודה קשה ידרש ממני. וטוב הדבר שכך קרה, שלא ידעתי בתחלה מה אני נוטל עלי, כי אין ספק בדבר שאלמלא ראיתי אז מה העבודה הזאת, כמה היא גדולה ורחבה וכמה היא קשה, ודאי שלא הייתי מוצא את לבבי להתחיל בה ("המבוא הגדול", עמ' 5–6).

לימים, ככל ששקע במלאכת המילון, באיסוף חומר העדויות, במיון המילים ובהגדרת משמעויותיהן, ככל שהעמיק בחקר הלשון העברית וספרותה, בלימוד הלשונות השמיות ובהתבוננות בדרכיהם של גדולי המילונאים באירופה במאה התשע-עשרה, כן

הלכו והשתנו לא בלבד מהותו ואיכותו של הספר אלא גם תכליתו ותעודתו [...] מה שהיה קדם עקר, נעשה טפל [...] ככה נשתחרר מפעלי יותר ויותר מיעודו המעשי לצרכי הדבור העברי של יום יום, שהיה במחשבתי תחלה, ומקומו לקח יעוד אחר יותר עליון [...] לבנות, כמו שאמר Jacob Grimm בהקדמתו להמלון הגדול של הלשון הגרמנית, **מקדש** להלשון העברית, **מקדש** שִׁאָצַר בו למשמרת עולם כל האוצר הקדוש של הלשון כלה, מראשיתה ועד היום הזה [...] וזה אי אפשר אלא כשיהיה החבור מפעל מדעי גמור (שם, עמ' 16–17).

בעצם הימים – ראשית שנת 1908 – כאשר נדפס בברלין קונטרסו הראשון של מילון בן־יהודה, ראה אור באודסה מאמרו של ח"נ ביאליק "חבלי לשון".³⁶ וכך כתב ביאליק:

עלינו לדאג אפוא, קודם כל, שיהא תחלה בידנו לא מלון "מרחיב", אלא מלון **מכנס** [...] שיהא הרכוש הלשוני מכל הדורות במלוא גדולו והתפתחותו מכונס בתוכו כנוס גמור [...] כלומר, כל החמר הלשוני שבו, מכל הדורות, עם כל אופני שמושיו צריכים להתמצות מצוי גמור [...] המלון של לשון כשלנו, בתנאיה המיוחדים, רשאי וגם חייב לרמז ולעורר על האפשרויות הקרובות המתבקשות להתגלות [...] אבל אסור לו לבדות ולהטיל על הצבור. דבר זה [...] אין מקומו במלון מכנס, ואצ"ל [=ואין צריך לומר] במלון אקדימי, שנכתב בחבורה ("חבלי לשון", עמ' 15–17).

דבריו של ביאליק היו כנראה ביקורת על מהדורא קמא של מילון בן־יהודה, שראתה אור בשנים 1900–1905. ב"חבלי לשון" שבנוסח "השלח" יש פסקה אחת שהושמטה מנוסח המאמר שבמהדורת כתביו המקובצים של ביאליק משנת תרצ"ג – עשר שנים אחרי פטירתו של בן־יהודה:

דרך אגב, בן־יהודה, כידוע, זה כעשרים שנה שהוא עושה מלון, ולפי־שעה הוא עומד באלף – "אין־אַלף".³⁷ ואולם כדי שיהא המלון מכוון למטרתו, מהראוי שבין שאר תקונים, יעשו בו גם אלו: (א) להרחיק מתוכו כל המלים העשויות בידי ה' בן־יהודה בשעת מלאכה. (ב) להרחיק כל אותם הדוגמאות שהובאו שם לבטלה, שלא להוציא את הנייר חלק, ואין בהם כדי הבלטת גון, או צרוף ושמוש חדש, ובכך יתמעט הספר כדי שליש, אם לא פחות מזה. (ג) לקבוע מדור מיוחד בשביל אלו הארמיות, שאין בהם תועלת ללשונו. ולבסוף וזה העקר (ד) למסור את חבור המלון בידי חבורה של חכמים וסופרים מובהקים, מפני שהוא למעלה מכח בן־יהודה אחד (שם, עמ' 17).

אילו שמע בן־יהודה בקולו של המשורר הגדול והניח ידו ממלאכת עשיית המילון, כדי שזו תיעשה בידי "חבורה של חכמים וסופרים", לא היינו זוכים עד היום שיהא בידינו מילון עברי מקיף, המיוסד על מקורות מכל תקופות הלשון העברית וערוך על פי עקרונות היסטוריים. עם כינונה של האקדמיה ללשון העברית בשנת תשי"ג בתוקף חוק הכנסת נטלה האקדמיה על עצמה להכין מילון היסטורי

36. נדפס ב"השלח" יח, חוברת א (שבט תרס"ח/ינואר 1908).

37. ביאליק מתכוון למחברת החמישית של "מהדורא קמא", שראתה אור בירושלים בחודש יולי 1905.

ללשון העברית. "מפעל המילון ההיסטורי ללשון העברית" הוקם בשנת תשי"ט בראשותו של פרופ' זאב בן-חיים, והדרך להשלמתו עדיין רחוקה. מכל התיקונים שהציע ביאליק לא קיבל בן-יהודה אלא תיקון זה בלבד: הוא הוציא מן המילון במהדורתו הסופית את המילים הארמיות ואת המילים הזרות מן היוונית, הלטינית והפרסית שגדשו את קונטרסי מהדורא קמא שלו. כעבור שנים הרבה חזר ביאליק על דבריו בעניין ריבוי העדויות שלא לצורך במילון בן-יהודה. וכך אמר בשנת תרצ"ב בהרצאתו "לשאלת התרבות העברית":

אני חושב שעל המילון של בן-יהודה אתם יכולים לדבר לא כעל מילון של 12 כרכים, אלא כעל מילון של שלשה כרכים לכל היותר, מפני שיש שם הרחבה מלאכותית, שאין בה שום צורך. על כל מלה יש כל מיני פסוקים, לא לשם הדגשת הגוון, אלא להרבות בכרכים (דברים שבעל פה, א, תל-אביב תרצ"ה, עמ' רח-רט).

לדעתי, לא עמד ביאליק על חשיבותו של עניין ריבוי העדויות במילון כמילונו של בן-יהודה. זה היה המילון הבלשני השלם הראשון ללשון העברית שהקיף לא רק את כל תקופות הלשון העברית אלא אף את כל סוגי הכתיבה בה, "מהספרות הדתית התלמודית, מספרות המשפטים ודברי-הימים, מהשירה"³⁸ וכיוצא באלו. לפיכך מיוסד היה כולו על עדויות שבכתב. עדויות אלו סדורות בו במילון בן-יהודה על פי זמנם של המקורות, למן העדות הקדומה ביותר שבמקרא, במשנה ובשאר מקורות קדומים ועד לחיבוריהם של סופרי ההשכלה במאה התשע-עשרה עד 1892, היא שנת מותו של המשורר יהודה ליב גורדון. עיקרון זה של הבאת עדויות מכל תקופה (העיקרון ההיסטורי) ומכל סוגה (עקרון הזינר) וכן הפירוט הסמנטי המדוקדק, במידה שלא הייתה כדוגמתו במילונות העברית, גרמו לו לבן-יהודה שירבה בהבאת דוגמאות.

עם זאת ייתכן שלפעמים הגזים בן-יהודה בפירוט יתר של מילה למשמעה, ואפשר שפה ושם הרבה במובאות שאינן צורך גמור. למשל מילת **אָלָא** נמנו בה לא פחות מ-14 משמעים ושימושים, ואלה מתועדים ב-89 מובאות, כולן מחטיבת ספרות אחת: התלמוד והמדרש. בן-יהודה היה ער להאשמה זו שהאשימוהו ב"ניפוח" מילונו, וכך כתב בהקדמת מהדורא קמא שלו משנת 1900:

הרביתי להביא עדויות לכל משמעה ומשמעה, בכל מקום אשר נדמה לי כי העדות הזאת תאיר איזה אור יתר על המלה ועל דרך ההשתמשות בה, ולא חשתי שמא ימצא הקורא דגמה אחת מהדגמאות מהתנ"ך או מתלמוד ומדרשים יתרה, כי אמרתי מוטב שאחטא פעמים ביתר ולא ילקה "המלון"

38. מתוך העלון שצורף אל אחד הקונטרסים הראשונים של המילון בראשית שנת 1908.

פעם אחת בחסר במקום הצריך. ונהגתי בזה מנהג מחברי המלונים הגדולים
בלשונו אחרות.³⁹

במילונו הנהיג בן־יהודה את העקרונות של סידור הערכים שנהגו במילונות
העברית עד לפני שנים אחדות: הפועל על כל בנייניו סדור בשורשו בצורת הנסתר
של זמן עבר, ואילו כל שאר הערכים – שמות העצם, שמות התואר והמילות
לסוגיהן – סדורים על פי האלף־בית של צורת היסוד שלהם. למשל הפעלים **עָרַב**,
נִעַרְב, **הִתְעַרַב**, **הֶעֱרִיב** וכיו"ב סדורים בשורש ער"ב למשמעויותיו, ואילו השמות
(ובכללם שמות הפעולה) סדורים כל אחד במקומו על פי האלף־בית: הערכים
הַעֲרַב, **הֶעֱרַב**, **הִתְעַרְבוּת** – באות ה"א; **מַעֲרַב**, **מַעֲרַבִּי**, **מַעֲרַבִּיּוֹת**, **מַעֲרִיב** – באות
מ"ם; **תַּעֲרַבְת** – באות תי"ו וכיו"ב.

עקרונות סידור הערכים של בן־יהודה, שהיו חידוש במילונות העברית של
ראשית המאה העשרים, נהגו בה עד אמצע שנות התשעים של המאה. בעניין זה
הלך בן־יהודה בעקבות מילונו הגרמני של גזניוס למקרא במהדורותיו המאוחרות,
בניגוד למילונאים העבריים של המאה התשע־עשרה יהודא בן־זאב, משה שולבוים,
רש"י פין ואחרים – שנהגו לסדר את הערכים כולם בשורשיהם, כדרך המילונים
העבריים בימי הביניים. כדי לרכז את כל הערכים של שורש מן השורשים וכדי
לטפל בשורש כמהות לעצמה, למשל לצורך האטימולוגיה, הביא בן־יהודה במילונו
כל שורש במקומו בסדר האלף־בית, ורשם בצדו את כל הערכים הנגזרים ממנו.
במילונים שראו אור בשנים האחרונות נפרצו עקרונות אלו, וערכי הפועל
פוזרו בהם על פני כל המילון על פי האות הראשונה של צורת היסוד של כל בניין:
פָּתַב – באות כ"ף, **נִתְבַּב** – באות נו"ן, **הִכְתִּיב**, **הִתְכַּתַּב** – באות ה"א וכן הלאה.
יתר על כן, במילוני "שיטת ההווה" צורת היסוד היא הבינוני: **כּוּתַב** – ערכו של
בניין קל, **מִכְתִּיב** – ערכו של בניין הפעיל וכיו"ב. מצר אני צער רב על פריצה זו של
מסגרת השורש, מפני שהדבר פוגע פגיעה קשה בתחושת דוברי הלשון העברית
שהשורש אינו רק מושג בלשני אלא הוא מהות חיה ויוצרת.⁴⁰

בפעם הראשונה בתולדות המילונות העברית שמחוץ למקרא עשה בן־יהודה
ניסיון שיטתי לברר את מקורה של כל מילה ושל כל שורש, הן מצד האטימולוגיה

39. הקדמה זו מובאת ב"המבוא הגדול". ר' שם, עמ' 16.

40. את דעתי בעניין זה הבעתי בשורת מאמרים: "על מילון עברי שימושי בכלל ועל
'מילון ההווה' בפרט", לשוננו לעם מו (תשנ"ה), עמ' 143–165; "הרהורים על מקומם
של הפעלים, הבינונים ושמות הפעולה במילון עברי מודרני", פרקים בעברית
לתקופותיה: אסופת זיכרון לשונה בהט, בעריכת משה בר־אשר, ירושלים תשנ"ז,
עמ' 245–263; "מעמד השורש במילונות העברית החדשה", אקדם 12 (יולי 2006),
עמ' 6–7. כמו כן ר' סקירת "מילון עברי-אנגלי חדש", לשוננו לעם טז (תשכ"ה),
עמ' 275–279 (בייחוד בעמ' 276).

החיצונית, דהיינו השוואת המילה ומשמעותה אל שאר הלשונות השמיות, ובייחוד אל הערבית הקלאסית, הן מצד האטימולוגיה הפנימית של גזירת המילה בתוך הלשון העברית.

"מלון הלשון העברית הישנה והחדשה" הוא מילון חד-לשוני: עברי-עברי, ואולם בן-יהודה הוסיף בו לכל מילה ולכל משמעות תרגום ללשונות אירופה. בדבר זה לא היה בן-יהודה מקורי: בן-זאב עשה זאת ב"אוצר השרשים" שלו למן מהדורתו הראשונה (תקס"ז-תקס"ח). הוא תרגם כל מילה ל"אשכנזית", דהיינו גרמנית באותיות עבריות. רש"י פין נהג כך ב"האוצר" שלו כשהוסיף תרגום לרוסית ולגרמנית. אף בן-יהודה עצמו במהדורות קמא שלו עשה כן: במהדורת 1895 הוא הוסיף תרגום לצרפתית ולגרמנית - בסדר זה דווקא, ואילו במהדורת 1900-1905 שינה את הסדר: תחילה גרמנית ואחר כך צרפתית. החידוש במהדורה האחרונה משנת 1908 ואילך הוא בתוספת לשון שלישית: האנגלית. ראוי לציין שהדבר נעשה עשר שנים לפני כיבושה של ארץ ישראל בידי האנגלים וארבע-עשרה שנים לפני קביעת האנגלית כלשון הרשמית של השלטון הבריטי בתקופת המנדט. סדר הלשונות והתוספת של לשון שלישית (אנגלית) במהדורה הסופית של המילון מעידים לאיזה קהל משתמשים כיוון בן-יהודה בכל אחת ממהדורות מילונו.

בשנת תרצ"ב, לאחר שכבר יצאו שמונת כרכיו הראשונים של המילון, אמר עליו ביאליק:

הוא אמנם אסף, על כל פנים השתדל לאסוף מכל הספרות. אך, מלבד החומר התנ"כי אין שם אפילו חלק המאה מכל החומר הלשוני שיש לנו [...] הוא לא היה ספציאליסט אלא חובב במדע, אבל האסון הוא שלא הקיף את כל הלשון גם הוא. אין בכוח של אדם יחיד לעשות את המלאכה הזאת ("לשאלת התרבות העברית" [ר' לעיל], עמ' רט).

הגזים ביאליק מאוד בקביעתו כי "אין שם אפילו חלק המאה מכל החומר הלשוני שיש לנו", ואולם אין ספק היום - בייחוד לאור התקדמות העבודה במפעל המילון ההיסטורי של האקדמיה ללשון העברית - שהקסר במילון בן-יהודה גדול עד מאוד. סיבות אחדות לדבר זה:

ראשית, עדויותיו המאוחרות ביותר של בן-יהודה הן מסוף המאה התשע-עשרה. רק לעתים רחוקות הוא מביא עדות מראשית המאה העשרים. מובן מאליו אפוא שמילון בן-יהודה אינו מתעד את אוצר המילים של העברית במאה העשרים, והרי זו התקופה הדינמית ביותר בהתפתחות הלשון העברית ואוצר מילותיה.

שנית, ידיעותינו על הלשון העברית התרחבו והעמיקו בדורות האחרונים במידה ובעצמה שלא היו כדוגמתן בבלשונות העברית של הדורות הקודמים. מספר המקורות החדשים שנתגלו ונתפרסמו בדורות האחרונים, כגון מגילות מדבר יהודה

והתעודות מתקופת בר כוסבא, עולה על כל מה שהיה ידוע בימיו של בן־יהודה. מחקר הלשון העברית, שבימי ההשכלה לא חרג הרבה מעיסוק בלשון המקרא ולא ייחס חשיבות גדולה להתפתחות הלשון העברית בתקופות שלאחר המקרא, פרך ופרח במאה העשרים.

שלישית, את מובאותיו מן הספרות העברית הקדומה שאב בן־יהודה כמעט אך ורק מתוך מקורות שבדפוס ולא מתוך כתבי יד ואף לא מתוך דפוסים ראשונים – אלה וגם אלה כמעט לא היו בהישג ידו של מלומד עני שישב בפניה נידחת של הממלכה העותמאנית, הרחק ממרכזי המחקר ומן הספריות הגדולות שבאירופה. אין לומר שבן־יהודה לא העריך את חשיבותם של כתבי יד ושל דפוסים ראשונים – פה ושם הוא מביא בהערותיו גרסאות של כתבי יד, ואולם הגישה הכללית במחקר הפילולוגי שבזמנו, בייחוד בחכמת ישראל, הייתה שאפשר להסתפק בדפוסים ובמהדורות המיוסדות על "דפוסים וכתבי יד ישנים נושנים". בימינו כל סטודנט בחוג ללשון העברית באוניברסיטה לומד ויודע שמהדורות אלו אין לסמוך עליהן כלל וכלל.

רביעית, במקרים רבים מאוד הסתפק בן־יהודה בהבאת עדויות למילה מן המילים, למשמעות או לצירוף מחטיבת הספרות שהמילה או המשמעות או הצירוף נכנסו בה לשימוש בלשון העברית, ולא הביא עדות מן התקופות המאוחרות. לפיכך אין לדעת אם הוסיפה המילה להתקיים בלשון או שמא דעכה ונעלמה, ואולי עלתה וחזרה לשמש בלשון כעבור דורות, או במקומות אחרים שכתבו בהם עברית, או בסוג אחר מסוגי הספרות.

חמישית, במהדורא קמא של מילונו (1900–1905) כלל בן־יהודה שפע של מילים זרות, שנכנסו בעיקר לספרות התלמוד והמדרש, אבל במהדורה הסופית החליט שלא לכלול אותן בגוף המילון, וכנראה ביקש לייחד להן כרך לעצמו. מאחר שכרך זה לא נכתב ולא ראה אור, מילים רגילות בלשונו ממוצא יווני, רומי ופרסי, שחלקן נכנסו ללשון העברית באמצעות הארמית, אינן נמצאות במילונו הגדול. למשל: אבזר, אוכלוסין, אטליז, אנדרוגינוס, אנקול, אסימון, אספקלריה, אפסניה, אפרסק, אצטבה, אצטלה, אצטרובל, בולמוס, בוסתן, גושפנקא, גוזטרא, גימטריא, גרדום, דימוס, דלפק, הדיוט, וילון, טבלא, טרקלין, כלונס, לבלר, לגיון, לוכסן, ליטרא, מלפפון וכיוצא בהן רבות מאוד. לעומת זאת נכנסו למילון בן־יהודה מילים רבות ממוצא זר, כגון אויר, אזמל, אכסדרה, אכסנאי, אכסניא, אלכסון, אמבטי, אמרכל, אסטניס, אפוטרופוס, אפיפור, אפיקומן, אפיקורוס, אצטומא, אָרְז, בימה, בסיס, דגמה, דינר, דפוס, הגמון, וסת, זוג, טפס, כרוב (ירק מאכל), לסטי(ם), מרגלית, נקניק, ספסל. לא תמיד ברורה מדיניותו של בן־יהודה להביא או שלא להביא במילונו מילים ממקור זר שנכנסו לעברית בתקופות שלאחר המקרא. שישית, קושי מיוחד מעמידים מראי המקום של מקורות מן הספרות שלאחר התלמוד והמדרש. אמנם בסוף כרך "המבוא הגדול" נדפסה רשימה מקיפה של

המקורות שהמילון מביא מהם את עדויותיו, אבל הרבה פעמים לא צוינה המהדורה שהייתה לנגד עיני המילונאי. המבקש לבדוק מובאה מן המובאות במילון יתקשה לעשות זאת בלא בדיקת מהדורותיו השונות של המקור.

עורכיו המאוחרים של מילון בן־יהודה, מ"צ סגל ונ"ה טור־סיני, שערכו עשרה מתוך שבעה־עשר כרכי המילון, השתדלו למלא מקצת חסרונותיו, ואולם הם היו מחויבים לשמור על המסגרת שקבע בן־יהודה בכרכים הראשונים, כגון שלא לכלול עדויות ממקורות של המאה העשרים או שלא לכלול מילים ממוצא זר וכיוצא באלו הגבלות.

חסרונותיו של מילון בן־יהודה – על פי רוב חסרונות אובייקטיביים שהזמן גרם – וכן התפתחות שיטות המילונות בימינו, ימי דור המחשב, עושים את השלמתו של מילון בן־יהודה, אם בתוספת של כרכי מילואים ואם בדרך של כתיבת מהדורה חדשה, לדבר שאינו כדאי.

"מלון הלשון העברית הישנה והחדשה" הוא החיבור הלקסיקוגרפי החשוב ביותר במילונות העברית במחצית הראשונה של המאה העשרים. הישגו של בן־יהודה פנים רבות לו: עלה בידו של איש יחיד, מילונאי אוטודידקט, כמעט בלא עזרתם של מלומדים אחרים, להוציא אל הפועל מפעל מדעי שברגיל הוא נעשה בידי אקדמיות ומוסדות מדע. מילונו משמש הוכחה ניצחת לאחדותה של הלשון העברית. רוב חכמי דורו כפרו בכך ולא האמינו שאפשר להעמיד מילון מדעי אחד לכל תקופות הלשון העברית ולכל חטיבות הספרות שבה. בן־יהודה העלה את המילונות העברית לרמה הגבוהה של המילונות באירופה של סוף המאה התשע־עשרה, ובכך קבע את הסטנדרטים של המילונות העברית במאה העשרים.

תר"ע (1909)

יהושע שטיינברג, אוצר מלים רוסי-עברי

כאמור למעלה (עמ' 152), מילונו הרוסי-עברי של יהושע שטיינברג, מראשי המשכילים בדורו (1825–1908),⁴¹ ראה אור בוויילנה בשנים 1880–1881. מילון זה היה ל"רב מכר", יצא בעשרות הוצאות, ובמשך השנים נוסף לתרגום העברי גם תרגום לגרמנית באותיות גותיות, למשל בהוצאה של שנת 1903: "אוצר מלים רוסי כלול ורחב ידים – מתרגם עברית ואשכנזית [...] הוצאה העשרים עם תמונת המחבר". בשנת תר"ע/1909 – קרוב לשנתיים לאחר פטירתו של שטיינברג (25 במרס 1908) – הופיעה בוויילנה מהדורה חדשה של מילונו בתבנית

41. על פי "לכסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים" של גצל קרסל (מרחביה תשכ"ה-תשכ"ז), שנת לידתו של יהושע שטיינברג היא "לערך תקפ"ה/1825", אבל קטלוג בית הספרים הלאומי רושם: 1830.